

Czasy hitlerowskie przyniosły Prusom Wschodnim rozwój budownictwa, zmniejszenie bezrobocia, lepsze życie.

Tę w miarę dostatnią egzystencję zakłóciła II wojna światowa. Do 1945 w Prusach Wschodnich żyło się spokojnie. W zakładach pracy i gospodarstwach rolnych pracowali jeńcy wojenni i robotnicy przymusowi zwiezieni z wielu europejskich krajów. Widmo wojny istniało w postaci powołań do wojska nowych roczników mężczyzn, zawiadomień o poległych na frontach, ewakuacji ludności ze zbombardowanych miast niemieckich. Pierwszym miastem, które odczuło skutki wojny, był Królewiec; nalot samolotów alianckich częściowo zniszczył zabudowę. Wojna do granic Prus Wschodnich dotarła w 1944. Zimą 1945 Armia Czerwona przystąpiła do ostatecznego ataku. Epizod wojenny był krótki. Tysiące mieszkańców Prus Wschodnich zapelnilo szosy, uciekając przed wojskami radzieckimi. Wielu z nich zginęło od kul czerwonarmistów, inni z zimna. I tak jak w historii tych ziem bywało, prowincja została zniszczona i wyludniona. O jej państwowej przynależności zadecydowały zwycięskie mocarstwa. Zgodnie z ich decyzją Królewiec z Sambią przypadł Związkowi Radzieckiemu, południowe Prusy Wschodnie, zamieszkałe przez ludność mazurską, i cała Warmia znalazły się w granicach Polski. Jednocześnie mocarstwa uznały za konieczne wysiedlenie ludności niemieckiej z całych Prus Wschodnich.

Napłynęli osadnicy z Polski. Ci, którzy przybyli z kresów wsch., opuścili ojcowiznę, szukając przystani życiowej na nowych, nie znanych im ziemiach pruskich. W historii Warmii i Mazur rok 1945 zapoczątkował nową rzeczywistość.

Jan Baldowski

ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE

Omawiany region zajmuje środkową część pn.-wsch. Polski. Od zach. graniczy z Powiślem, od wsch. z Suwalszczyzną, od pd. z Mazowszem i ziemią chełmińską, od pn. z Zalewem Wiślanym i obwodem kaliningradzkim (Rosją).^{*} Mimo braku gór i wyżyn obszar ten charakteryzuje się dużą różnorodnością form powstałych w wyniku ostatniego zlodowacenia, zwanego bałtyckim. Najwyższe wzniesienia przekraczają tutaj 300 m n.p.m. – Dylewska Góra 312 m n.p.m., Góra Szeska 309 m n.p.m., a wysokości względne nawet ponad 100 m. Żuławy Wiślane, stanowiące część Powiśla, są najniższymi terenami w Polsce; na pd. od Elbląga znajduje się kulminacyjny punkt obniżenia (depresji) dochodzącego do 1,8 m p.p.m.

Pn.-zach. część regionu, łącznie z Żuławami Wiślanymi, leży w pasie pobrzeży bałtyckich, pd. i środkowa zaś w pasie pojezierzy. Większymi jednostkami części pn. są Pobrzeże Gdańskie i Nizina Staropruska. Pierwsza z nich dzieli się na Żuławy Wiślane, Wzniesienia Elbląskie i Równinę Warmińską; druga – na Wzniesienia Górowskie i Równinę Sępolską.

Żuławy Wiślane to, jak wspomniano, najniższymi położona część Polski, zbudowana z nanosów rzecznych ujściowych ramion Wisły – Nogatu, Szkarpawy i Martwej Wisły. Żuławy stanowią obszar intensywnej gospodarki rolnej i hodowlanej. Największym zbiornikiem wodnym jest tu zarastające jezioro Drużno o powierzchni 1285 ha, głębokości dochodzącej do 2,5 m. Wraz z przybrzeżnymi szuwarami i bagniskami tworzy ono ścisły rezerwat ornitologiczny.

Wzniesienia Elbląskie (Wysoczyzna Elbląska, Wzgórza Elbląskie) są falistą równiną o powierzchni ok. 38 000 ha. Równina ta, której najwyższym punktem jest Maślana Góra (197 m n.p.m.), opada strumyńmi krawędziami w kierunku Zalewu Wiślanego. Pocięte głębokimi wąwozami krawędzie porasta mieszany las z przewagą drzew liściastych

^{*} Przewodnik obejmuje również wsch. część Powiśla.

– buków, dębów i grabów. Ze wzniesień we wszystkich kierunkach spływają niewielkie rzeki wraz z najdłuższą rzeką krainy – Baudą.

Nad Zalewem Wiślanym leży miejscowość Kadyny, od 1899 własność cesarza Niemiec, Wilhelma II. W dawnym cesarskim pałacu znajduje się hotel „Kadyny Palace”, a nieopodal rośnie Dąb Bażyńskiego, liczący ok. 800 lat i 993 cm w obwodzie. W pobliżu Kadyn rozciąga się rezerwat „Kadyński Las”.

Równina Warmińska, teren równinny o żyznych glebach napływowych, leży nad dolnym biegiem rzeki Pasłęki. Równina ta, płaska, pozbawiona lasów, pocięta licznymi kanałami odwadniającymi, odznacza się dogodnymi warunkami do intensywnego rozwoju rolnictwa. W odległości ok. 7 km od Zalewu Wiślanego, nad Pasłęką, znajduje się Braniewo.

Wzniesienia Górowskie to zach. część Niziny Staropruskiej, zwanej również Wzgórzami Stablaku. Kulminację tworzą tutaj trzy wały moren czołowych, sięgających ponad 200 m n.p.m. (Góra Zamkowa – 216 m n.p.m.). Ze zboczy wzniesień spływa dopływ Pasłęki, rzeka Walsza. Na pd. wsch. od najwyższego punktu wzniesień leży niewielkie miasto, Górowo Iławeckie. Pomiędzy Wzniesieniami Górowskimi i Pojezierzem Olsztyńskim, po obu stronach Drwęcy Warmińskiej, znajduje się niewielka kraina, zwana Równiną Ornecką. Jest to sandr (ok. 22 500 ha) pokryty częściowo mieszanym lasem. Nazwa pochodzi od leżącego nad Drwęcą Warmińską miasta Orneta.

Równina Sępolska to fragment rozciągającej się już na terenie obwodu kaliningradzkiego rozległej Niziny Staropruskiej, którą przecina rzeka Łyna z dopływem Guber. Przy ujściu Gubra do Łyny usytuowane jest niewielkie miasto Sępól. Prawie płaską i bezleśną Równiną Sępolską pokrywają żyzne łąki, stanowiące najrozleglejszy obszar żyznych gleb regionu.

Największą powierzchnię całego omawianego obszaru zajmuje ciągnąca się z zach. na wsch. strefa pojezierna, zbudowana głównie z osadów morenowych. Zach. jej część stanowi Pojezierze Iławskie, będące jednocześnie wsch. częścią Pojezierza Wschodniopomorskiego. Pojezierze Iławskie w kierunku pd. przechodzi w Garb Lubawski, jedną z krain Pojezierza Chełmińsko-Dobrzyńskiego. Pomiędzy Pojezierzem Iławskim a Garbem Lubawskim znajduje się wąski pas Doliny Drwęcy.

Środkowy obszar strefy pojezierniej zajmuje Pojezierze Mazurskie, które dzieli się na kilka mniejszych jednostek, jak Pojezierze Olsztyńskie, Pojezierze Mrągowskie, Kraina Wielkich Jezior Mazurskich, Kraina Węgorapy, Garb Szeski, Pojezierze Elckie i Równina Mazurska.

Pojezierze Iławskie leży pomiędzy doliną dolnej Wisły na zach. i rzeką Pasłęką na wsch. Najwyższy punkt stanowi znajdująca się na pn. od Morąga Góra Złotna (197,3 m n.p.m.). Pomiędzy niewysokimi wzniesieniami są liczne jeziora, zgrupowane głównie w okolicach Iławy oraz Ostródy; największe z jezior to Jeziorak, Drwęckie, Plas-

kie, Szelaż Wielki i Ruda Woda. Wymienione zbiorniki, oprócz Plaskiego, wraz z innymi wchodzi w skład rozgałęzionego systemu żeglownego Kanału Ostródzko-Elbląskiego (Elbląskiego). Obszar ten porastają znaczne kompleksy leśne, a nad jeziorami leżą miasta: Iława, Ostróda, Susz i Zalewo.

Garb Lubawski, zwany też Garbem Lubawsko-Nidzickim, to najwyższa wypukłość regionu, którego kulminację stanowi wymieniana wcześniej Dylewska Góra (312 m n.p.m.) będąca najwyższym wzniesieniem między dolną Wisłą i Niemnem. Jezior jest tutaj mało; największe to Dąbrowa Wielka, Mielno, Kownatki i Rumian. Z wypukłości Garbu Lubawskiego spływają Drwęca z dopływem Wel oraz Wkra, która w górnym biegu nosi nazwę Nidy i Działdówki. Na krańcach Garbu leżą miasta Lubawa (na zach.) i Nidzica (na wsch.).

Pojezierze Olsztyńskie to zach. część Pojezierza Mazurskiego, położona niemal w całości w dorzeczu Łyny, stanowiącej niejako oś tej krainy. Tutaj tylko peryferyjne wały moren czołowych przekraczają 200 m n.p.m., środek zaś jest pewnym obniżeniem. Wśród morenowych pagórków rozciągają się jeziora: Łańskie, Pluszne, Wulpińskie, Dadaj, Klebarskie, Wadąg, Ukiel i inne. Większe kompleksy leśne znajdują się głównie w części pn., na mało urodzajnych glebach sandrowych. W centrum, nad Łyną, leży największe miasto regionu – Olsztyn, a dalej na pn. – Dobre Miasto i Lidzbark Warmiński.

Pojezierze Mrągowskie zajmuje środkową część Pojezierza Mazurskiego. Charakterystycznym elementem tej krainy są biegnące równoleżnikowo wzgórza moren czołowych, przekraczających 200 m n.p.m., oraz liczne jeziora, głównie rynnowe, o układzie południkowym, wypełniające kilka podłużnych rynien połodowcowych. Do największych jezior zaliczają się tu: Juno, Czos, Kiersztanowskie, Sałęt, Juksty, Wągiel i Probarskie. Nad jeziorami Czos i Juno leży Mrągowo.

Kraina Wielkich Jezior Mazurskich to rozległe obniżenie poprzeczne Pojezierza Mazurskiego. Tu znajdują się największe jeziora Polski – Śniardwy i Mamry, oraz duże jeziora regionu, jak Niegocin, Ryńskie z Tałtami i Bełdany wchodzące w skład rozgałęzionego systemu żeglownego omawianej krainy. Nad jeziorami leżą znane ośrodki turystyczne, jak Giżycko, Mikołajki, Ruciane-Nida, Węgorzewo i Wilkasy.

Kraina Węgorapy stanowi przedłużenie ku pn. Krainy Wielkich Jezior Mazurskich. Jest to położona na wysokości ok. 95 m n.p.m. płaska kotlina otoczona lukami moren czołowych. Nazwa pochodzi od wpływającej z jeziora Mamry rzeki Węgorapy.

Pojezierze Elckie to wsch. część Pojezierza Mazurskiego. Rzeźba powierzchni jest tu bardzo urozmaicona, a najwyższe wzniesienie osiąga 223 m n.p.m. Największymi jeziorami są: Rajgrodzkie, Selmęt Wielki, Łaśmiady, Szóstak, Druglin oraz Elckie, nad którym leży największe miasto Pojezierza Elckiego – Elk. Na pn. rozciąga się duży kompleks leśny – Puszcza Borecka.

Garb Szeski (Wzgórza Szeskie) jest najwyższym wzniesieniem wsch. części Pojezierza Mazurskiego. Kulminacjami krainy, zwanej przez miejscową ludność Mazurami Garbatymi, są Góra Szeska (309 m n.p.m.) i Góra Tatarska (308 m n.p.m.). Nad wypływającą z Jeziora Goldapskiego Goldapą, dopływem Węgorapy, leży miasto Goldap.

Równina Mazurska, zajmująca pn. część rozległego sandru kurpiowskiego, jest terenem równinnym, którego monotonię urozmaicają niewielkie wzniesienia, będące pozostałością starszych tworów morenowych. Równinę przecinają płynące w kierunku pd. rzeki: Pisa, Rozoga, Omulew – dopływy Narwi. Piaszczyste obszary sandrowe są pokryte przeważnie lasami, a znajdująca się we wsch. części Równiny Puszcza Piska należy do największych kompleksów leśnych w kraju.

Pojezierna część Warmii i Mazur charakteryzuje się dużą ilością stojących wód powierzchniowych – jezior, oraz siecią krótkich rzek o niewielkich dorzeczach i nierównych spadkach.

Rzeki tego obszaru, będącego znacznym węzłem hydrograficznym, spływają na pd. do Narwi i Wisły, na zach. do Wisły (Osa) lub też na pn. do Pregoly (Łyna, Węgorapa) i do Zalewu Wiślanego (Pasłęka, Bauda). Oprócz tego znajdują się tu krótkie ciekły wodne stanowiące połączenia pobliskich jezior.

Większe rzeki regionu

Nazwa rzeki	Wys. źródeł w m n.p.m.	Długość w km	Pow. dorz. w km ²	Zlewnia rzeki
Łyna	155	189,4	7126	Pregola
Drwęca	160	245,0	5715	Wisła
Wkra	187	239,0	5402	Wisła
Pasłęka	157	210,8	2330	Zalew Wiślany
Węgorapa	116	172,0	3639	Pregota
Omulew	136	122,0	2052	Narew
Osa	104	96,2	1594,5	Wisła
Elk	186	116,0	2638	Biebrza
Pisa	115	80,4	4362	Narew

Przepływ wody w rzekach jest dość wyrównany z powodu stosunkowo małej powierzchni, a ponadto przy stanach wyższych część wody zostaje zmagazynowana w jeziorach, przy niskich zaś rzeki są zasilane przez jeziora. Różnice stanów wody na tym terenie, pomiędzy stanem średnim i najniższym, wynoszą ok. 40 cm. Stąd też wezbrania wód wywołane opadami czy też topnieniem śniegów nie przyjmują groźnych rozmiarów i nie wywołują wielkich powodzi.

Rzeki omawianego regionu płynące na pn. do Zalewu Wiślanego odznaczają się dużym spadkiem i tworzą często malownicze przełomy, płynące na pd. natomiast mają bieg leniwy, kształtując szerokie zabagnione doliny. Typowo pojezierną rzeką jest Krutynia, największy do-

pływ na terenie Wielkich Jezior Mazurskich, stanowiąca najpopularniejszy szlak kajakowy na Mazurach. Wypływa z jeziora Warpuny (środkowa część Pojezierza Mrągowskiego), przepływa przez kilkanaście jezior i uchodzi na terenie Puszczy Piskiej do jeziora Beldany. Na poszczególnych odcinkach między jeziorami przybiera różne nazwy: Sobiepanka, Grabiczka, Babięcka Struga, Zyzdrój, Spychowska Struga i inne; dopiero po wypłynięciu z Jeziora Mokrego nosi nazwę Krutyni. Długość tej rzeki wynosi 94 km, powierzchnia dorzecza – 63 800 ha.

Jeziora są najważniejszym elementem hydrograficznym Warmii i Mazur. Występują w zasięgu ostatniego zlodowacenia i stanowią ok. 35% ogólnej powierzchni jeziornej w Polsce. Wszystkie mają pochodzenie polodowcowo-rynnowe, morenowe lub wytopiskowe. Pierwsze wypełniają wąskie zagłębienia terenowe powstałe w wyniku erozji polodowcowych wód płynących pod dużym ciśnieniem; są wąskie, długie i głębokie. Jeziora morenowe, znajdujące się w obniżeniach morenowych, są na ogół szeroko rozlane, płytkie, z silnie rozwiniętą linią brzegową. Trzeci typ jezior stanowi rezultat wytapiania się brył lodu pozostawionych, najczęściej w zagłębieniach, przez cofający się lodowiec. Bryły lodu były na ogół przykryte bądź osadami morenowymi, bądź też osadami naniesionymi przez wody płynące, pod którymi bryły te powoli topniały, a w ich miejscu tworzyły się później zapadliska. Powierzchnia wód jeziornych na Warmii i Mazurach wynosi ok. 4% ogólnej powierzchni, a liczba jezior ponad 3500.

Największe jeziora regionu to Śniardwy, Mamry, Jeziorak, Dargin, oraz Niegocin (zob. tabelę), najgłębsze zaś to Wuknsniki, Babięty Wielkie, Piłakno, Elckie, Isąg, Wulpińskie, Łańskie i Pluszne.

Wykaz jezior o największej powierzchni
(Dane wg materiałów Instytutu Rybactwa Śródlądowego w Olsztynie)

Nazwa jeziora	Pow. w km ²	Dług. w km	Szer. w km	Głęb. w m	Wyspy w ha
Śniardwy	113,40	22,12	13,37	23,4	42,9
Mamry (zespół)	104,50	20,00	12,00	43,8	–
Jeziorak	34,60	27,45	2,35	12,0	240,0
Dargin	30,33	10,10	5,60	37,9	3,5
Niegocin	26,39	10,80	4,80	39,7	3,9
Kisajno	20,19	8,50	3,00	25,0	122,9
Roś	18,88	11,40	2,15	31,8	–
Tały-Ryńskie	18,36	20,00	1,80	50,8	4,7
Nidzkie	18,31	23,00	3,80	23,7	13,0
Dobskie	17,99	5,70	4,80	22,5	22,6

Różnice stanów wód w jeziorach w ciągu roku tylko nieznacznie się wahają, w granicach 16-25 cm. Największe wahania, dochodzące do 40 cm, występują na wąskich i długich jeziorach rynnowych. Najwyż-

sze stany wód przypadają na kwiecień i maj (wody z topniejących śniegów), najniższe – na listopad, a czasami nawet na październik. Woda jezior, przynajmniej w górnej warstwie, pozostaje w stałym ruchu, większość z nich posiada bowiem odpływ dający początek rzekom i strumieniom. Oprócz prądów powierzchniowych, wywołanych przepływem lub odpływem, stwierdzono tworzenie się na powierzchni jezior prądów przybrzeżnych powstających wskutek działania wiatru, który powoduje również falowanie.

Przebieg zjawisk lodowych na jeziorach jest dość skomplikowany, na zlodzenie mają bowiem wpływ nie tylko warunki klimatyczne, lecz również i temperatura wód gruntowych, tę zaś warunkują głębokość oraz obfitość i ilość źródeł. W związku z tym daty zamarzania i odmrażania jezior są w dużej mierze wyznaczane przez nie zbadane jeszcze dokładnie czynniki lokalne.

Temperatura powierzchni wody jest prawie niezależna od głębokości. W ciągu roku wzrasta od 0°C podczas okresu zlodzenia do maksimum w sierpniu (18–22°C), po czym maleje aż do zimy, gdy jeziora pokrywają się lodem. Od czerwca do września średnia temperatura wody osiąga wielkość wyższą od 15°C, przy czym w maju jest niższa niż we wrześniu, w kwietniu zaś taka jak w październiku. Od chwili gdy temperatura całej masy wody wynosi 4°C, przez całe lato aż do jesieni ciepłota warstw powierzchniowych tylko w bardzo nieznacznym stopniu zależna jest od nagłego oziębienia lub ocieplenia powietrza. Na zasób ciepła wód jeziornych w okresie lata prawie nie mają wpływu chwilowe zmiany temperatury powietrza.

Stanisław Dąbrowski, Marian Szymkiewicz

ŚRODOWISKO PRZYRODNICZE

„U Prusów – byłych mieszkańców tych ziem, istniały święte gaje, pola i rzeki, gdzie ani rąbano, ani orano lub koszono, ani ryb łowiono, ani wody pito, ani do brzegów przybijano, dokąd nieproszony wejść nie śmiał.”

(Düsburg)

FLORA

Na Warmii i Mazurach nie ma już, niestety, miejsc nie tkniętych przez człowieka, jednak przyroda tego regionu zachowała jeszcze swe bogactwo i piękno, a miejscami nawet pierwotną dzikość, co sprawia, że jest atrakcyjna o każdej porze roku. Rzeźba terenu jest bardzo urozmaicona. Lasy zajmują ok. 30% powierzchni, a jeziora ok. 6%. Znaczna różnorodność siedlisk, stosunkowo niewielkie uprzemysłowienie i urbanizacja regionu pozwoliły na przetrwanie bogactwa flory. Jej specyfikę stanowią znaczna liczba gatunków pn., wygasanie zasięgu licznych gatunków roślin środkowo- i zachodnioeuropejskich oraz młodość, gdyż flora rozwinęła się dopiero po ustąpieniu lądolodu skandynawskiego, tj. ok. 12 000 lat p.n.e.

W szacie roślinnej Warmii i Mazur występują gatunki o szerokim zasięgu geograficznym (np. sosna zwyczajna) i gatunki graniczne, których zasięg zanika na tym terenie, tak więc wsch. granicę osiągają tu buk zwyczajny, klon, jawor, dąb bezszypułkowy, pd. zaś np. świerk (odmiany pn.) i chamedafne północna. Florę regionu tworzą gatunki pochodzenia arktycznego, m.in. malina moroszka, turzyce: luźnokwiatowa i drobnozadziorkowa, borealnego – brzoza niska, poryblin jeziorny, chamedafne północna, środkowoeuropejskiego – buk zwyczajny, dęby: szypułkowy i bezszypułkowy, zawilec gajowy, konwalia majowa, atlantyckiego – żarnowiec miotlasty i szczytliha siwa, pontyjskiego – dzwonek syberyjski, zawilec wielkokwiatowy, śródziemnomorskiego – wilczomlecz szerokolistny, jarząg brekinia, i południowo-